

بررسی آداب و شرایط دعا و پیامدهای

تربیتی آن

ایوب محمدی
دکتر رضاعلی نوروزی
دریافت مقاله: ۸۹/۱۲/۸

کارشناس ارشد فلسفه تعلیم و تربیت دانشگاه اصفهان
استادیار دانشگاه اصفهان
پذیرش نهایی: ۹۰/۱/۱۸

چکیده

یکی از مهمترین ابزارهای عبادی - تربیتی که در اسلام به آن سفارش بسیار شده، دعاست. مسلم است که زندگی فردی که به نیایش و دعا انس دارد با کسی که روح دعا از وجود او رخت بر بسته است قابل مقایسه نیست. دعا علاوه بر نقشی که در تهذیب روحی انسان دارد، عامل تربیت مفید نیز هست. در این مقاله پس از مفهوم شناسی دعا و بررسی آن در ادیان مختلف به آداب و شرایط دعا از دیدگاه اسلام پرداخته، و برای هر یک از این موارد، نمودهای تربیتی مناسبی ارائه شده است به گونه ای که جریان هدفمند دعا و نیایش در اسلام با جریان آموزش و تعلیم و تربیت تطابق ویژه ای می یابد. در ادامه نیز با توجه به منابع روایی اسلامی به نقش تربیتی دعا و نیایش اشاره، و آثار تربیتی دعا و نیایش از روایات دینی استخراج شده است. کلید واژه ها: دعا، دعا درمانی، نقش تربیتی دعا.

مقدمه

یکی از مهمترین مناسک دینی، که در ادیان مختلف به آن سفارش بسیار شده، دعاست. به نظر می آید که با آغاز تفکر انسان در باب خدا و آفرینش جهان، او به گونه ای به نقش دعا به عنوان وسیله ارتباط او با خالق خود آگاهی یافته است. بررسیها نشان می دهد که انسانها همیشه با فطرت خداجوی خود در پی شناخت خدا و در ادامه، برقراری ارتباط معنوی با وی بوده اند؛ از آن جمله می توان به ارتباط معنوی انسان با خدا در ادیان غیر الهی هندویسم، جینیزم و بودایسم تا پیش از میلاد مسیح اشاره کرد. توجه به اهمیت دعا در زندگی تنها به ادیان آسمانی و غیر آسمانی منحصر نیست، بلکه از دیر باز این مسئله مورد توجه فلاسفه یونان باستان نیز واقع بوده است. از این دسته افراد می توان به افلاطون اشاره کرد که رساله ای با نام آلکیبیادس^۱ را در باب دعا و نیایش نگاشته است. در این کتاب، گفتگویی بین سقراط و شخص متدینی به نام آلکیبیادس درباره دعا صورت می گیرد (افلاطون، ۱۳۶۴: ۲۵۲۷). با این حال بیشترین تأکید بر مسئله دعا در ادیان آسمانی قابل مشاهده است. در ادیان یهود، مسیحیت و اسلام، نقش تأثیرگذار دعا به عنوان مراسمی عبادی و روحانی بیشتر از ادیان دیگر مورد توجه بوده است. گرچه شیوه های هر یک از این ادیان برای دعا و نیایش با همدیگر متفاوت است، هدف همه آنها آرامش روحی و تقرب به خداست (مازلی و هیل، ۲۰۰۰: ۴۱-۳۳). امروزه توجه به معنویت با توجه به گسترش رو به افزون فناوری و خطرهای و آفات ناشی از آن، شتاب بیشتری گرفته است. پس بی جهت نیست که هایدگر می گوید: ذات تکنولوژی خطر است (برت، ۱۳۸۶: ۳۰۸). با این حال نقطه تمایز ما انسانها از سایر حیوانات، گذشته از قدرت اندیشه و تفکر، اعتراف به واقعیتی است که ما موجوداتی معنوی هستیم و هر یک

1- alkibiades

هدف و تقدیر مشخصی داریم و این نشاندهنده این است که ما اشرف مخلوقات هستیم (بوفورد، ۱۳۷۷: ۱۸). این معنویت است که باعث شده است انسان در جستجوی چیزی فراتر از امیال و آرزوهای خود گام بردارد. این تلاش و جستجوی خداوند از کودکی آغاز می‌شود و حتی برخی از دانشمندان ادعا کرده‌اند که بنیان درونی ژنتیکی برای معنویت وجود دارد (پارگامنت، ۱۳۸۷: ۱۷۵). با این حال حرکت و تداوم روحیه معنوی آدمی در طول زندگی با موانعی بزرگ بر می‌خورد؛ چنانکه امروزه و در این دنیای ماشینی، آدمیزاد خود را در محاصره‌ای بی‌پایان از مکاتب مادی و اندیشه‌های متضاد یافته است. به همین دلیل است که برای رهایی از این دنیای مصنوعی و نابودکننده، خود را نیازمند پناهگاهی دائمی می‌بیند. این تمایل به تقرب به خداوند به صورت فطری و غریزی در نهاد آدمیان نهاده شده است و بنابراین تمایل بین همه انسانها صرف نظر از نژاد و مقام و قدرتشان، یکسان است (طباطبایی، ۱۳۸۴: ۴۷) و دعا بهترین وسیله برای این تقرب بشمار می‌رود. از نقش معنوی و روحانی دعا که بگذریم، باید به نقش درمانی دعا اشاره کرد؛ مسئله‌ای که امروزه مورد توجه روانشناسان و رفتارگرایان بسیاری قرار گرفته است (چاندر، ۲۰۰۰). با این حساب، دعا و نیایش می‌تواند به همان اندازه که در تهذیب روح و روان آدمی و تقویت ارتباطش با معبود مؤثر باشد به عنوان یک ابزار تربیتی نیز مورد توجه واقع شود. در این مقاله پس از مفهوم‌شناسی دعا و اهمیت آن به بررسی جنبه‌های مختلف آن از دیدگاه اسلام (آداب و شرایط دعا) پرداخته، و برای هر یک از این موارد، نمودهای تربیتی ارائه می‌شود و سرانجام نیز با توجه به روایات دینی، چشم‌اندازی تربیتی به مسئله دعا و نیایش گشوده می‌گردد و نقش تربیتی دعا و نیایش و سپس آثار تربیتی دعا مورد بررسی قرار می‌گیرد.

مفهوم‌شناسی و تعاریف دعا

نقش مثبتی که دعا در زندگی شخصی انسان دارد چنان هویداست که به اثبات نیازی ندارد. نه تنها در دین اسلام، که در تمام ادیان الهی از دعا به عنوان قدرت برترِ دگرگونی مثبتِ روانی انسان یاد شده است؛ یعنی دعا از همه مکان و زمانها فراتر است؛ چنانکه محمد بن مسلم از امام محمد باقر(ع) روایت می‌کند که فرمود: وَ أَحْفَىٰ إِجَابَتُهُ فِي دَعْوَتِهِ فَلَا تَسْتَصْغِرَنَّ شَيْئًا مِنْ دُعَائِهِ قَرُبًا وَ أَفْقَ إِجَابَتِهِ وَ أَنْتَ لَا تَعْلَمُ: (خداوند) اجابت را در دعا قرار داده است و شما دعایی را کوچک ندانید؛ زیرا ممکن است همان دعا موجب اجابت قرار گیرد و شما آن را نمی‌دانید (مجلسی، ۱۳۶۴، ج ۶۶: ۲۷۴).

دعا اظهار فقر و نیاز به سوی خدا از سوی بنده است؛ آن هم با آرامش دل و خواری و خضوع و چون بنده چنین کند وظیفه بندگی را به جا آورده است و خدا هم دعایش را مستجاب می‌کند (دیلمی، ۱۳۷۶، ج ۱: ۴۰۳). راغب اصفهانی در المفردات درباره دعا می‌گوید: الدعاء، مثل النداء: کسی را بانگ زدن و خواندن جز اینکه ندا را در بانگ زدن بدون اضافه کردن اسم آن شخص به کار می‌برند... ولی دعا، بانگ زدن و خواندنی است که پیوسته با اسم طرف، همراه است... و گاهی این دو واژه به جای یکدیگر به کار می‌رود (راغب اصفهانی، ۱۳۶۱: ۷۶۱). دعا در معنی نام نهادن روی فرزند و نامیدن هم به کار می‌رود؛ مثل دعوت ابنی زیدا - اسم فرزندانم را زید گذاردم (راغب اصفهانی، ۱۳۶۱: ۷۶۲). پروفیسور عباس شوشتری در ذیل عبارت دعا، معانی مختلفی را برداشت کرده است: دعوی، خواستن، خواندن، ملتجی شدن، فریاد، التماس «دعوه المظلوم يستجاب و ان كان كافرا»: فریاد ستم‌دیده پذیرفته شود؛ گرچه او کافر باشد (شوشتری، ۱۳۷۴: ۲۳۴).

در کتاب فرهنگنامه قرآنی در باره معانی دعا چنین آمده است: خواندن، آواز،

خواهش مکرر، خواندن و پرستیدن، زاری، درخواست کردن، نام نهادن، بانگ زدن، گفتار و سخن (گروه فرهنگ و ادب بنیاد پژوهش های اسلامی، ۱۳۷۲: ۷۳۴-۷۳۱).

دعا یک معنای لغوی و یک معنای اصطلاحی دارد: در لغت به معنای ندا و صدا زدن، و در اصطلاح بدین معناست که فرد پایین از فرد والا با حالت خضوع و سرافکنندگی، چیزی را طلب کند (غفاری ساروی، ۱۳۷۵: ۱۷). شهید مطهری نیز در تعریف دعا چنین می گوید: دعا یکی از علل این جهان است که در سرنوشت انسان مؤثر است و جلوی جریانهایی را می گیرد و یا جریانهایی را به وجود می آورد؛ به عبارت دیگر دعا یکی از مظاهر قضا و قدر است که در سرنوشت حادثه‌ای می تواند مؤثر باشد یا جلوی قضا و قدری را بگیرد (مطهری، ۱۳۴۵: ۴۰۶). با این حال باید توجه داشت که فرایند دعا از نتیجه آن برتر است؛ چون در اسلام، دعا به عنوان رفتاری عبادی، که به قصد نزدیکی با خداوند صورت می گیرد، بیشتر مورد تأکید قرار گرفته است تا به عنوان ابزاری برای رسیدن به خواسته ها و نیازهای مختلف. بر همین مبنا فلسفه دعا، بیش از اینکه رسیدن به خواسته ها باشد، ایجاد قرب الی الله، و از این روست که بسیاری از خواسته های ما در دعا جامه عمل به خود نمی گیرد؛ چرا که به مصلحت ما نیست.

لازم به ذکر است که دعا خاص دین یا مسلک خاصی نیست. دعای بسیاری از انسانهایی که پایبند هیچ گونه کیش و آیینی نیز نیستند چون به اخلاص بیان شود از سوی پروردگار رد نمی شود. بنابراین بیجا نیست که همه انسانها، حتی آنانی که خواه ناخواه در وجود خدا تردید روا می دارند، چون به درد و رنج و خطر مرگ گرفتار می آیند به یاد خدا می افتند و عاجزانه از او طلب کمک می کنند. دعا وسیله نجات است و اگر از آن درست بهره گرفته شود، مایه رستگاری نیز خواهد بود. از دیدگاه اسلام، نیایش، راهگشا نیز هست (تقدس، ۱۳۷۲: ۱۳). راهگشا به این دلیل که

علاوه بر تقویت بعد معنوی انسان، می تواند ابزاری برای ترقی در زندگی مادی و رفتار روزمره ما نیز واقع شود. پس بی جهت نیست که حتی دعا را از خواندن قرآن برتر دانسته اند، چنانکه خداوند می فرماید: **قُلْ مَا يَعْجَبُ بَكُمْ رَبِّي لَوْلَا دُعَاؤُكُمْ** (فرقان/۷۷): بگو اگر دعای شما نباشد پروردگار من، هیچ اعتنایی به شما نخواهد کرد. از این رو، عده ای بر این اعتقادند که فضیلت دعای بسیار خواندن از قرآن بسیار خواندن بیشتر است (طباطبایی، ۱۳۸۴: ۴۹). همان گونه که پیشتر اشاره شد، امروزه دعا تنها ابزار عبادی محض به شمار نمی آید؛ بلکه از آن به عنوان یک وسیله درمانی بهره گرفته می شود. دعا درمانی امروز توجه بسیاری از پژوهشگران را به خود جلب کرده است به گونه ای که برخی پژوهش ها نشان می دهد که انسان متدین هرگز دچار بیماری روانی نخواهد شد (به نقل از طاهری، ۱۳۸۴: ۸). کریستینا هیوز^۱ (۱۹۹۷) در تحقیقات خود به این نتیجه رسیده است که اعتقاد به دعا و نماز، قدرت سلامت را در بیماران به طور قابل توجهی افزایش می دهد و دعا در بهبود سیستم ایمنی بدن نقش بسیاری ایفا می کند. مهیلا فرانزه^۲ (۲۰۰۷) در تحقیق خود نشان داده است که توجه به امور مذهبی از جمله دعا و نماز در درمان بیماریهای مختلف تأثیر عمیقی دارد. بنابراین دعا درمانی جایگاه و اهمیت ویژه ای در روانشناسی و بهداشت و درمان امروز یافته است. با این حال در این مقاله سعی بر آن است تا جایگاهی نیز برای دعا در ارتباط با تعلیم و تربیت در نظر گرفته شود و با رویکردی دینی و طبق منابع روایی اسلامی، نقش تربیتی دعا و نیایش مورد بررسی قرار گیرد تا آثار تربیتی دعا از روایات اسلامی مکشوف شود.

1- Christina Hughes

2- Mihaela Frunza

دعا در احادیث و روایات

با توجه به اینکه یکی از راه‌های تقرب انسان به خدا دعاست در اسلام از اهمیت بسیاری برخوردار است. این موضوع را می‌توان از فراوانی احادیث و روایاتی که در منابع روایی شیعه و سنی آمده است دریافت. گستردگی روایاتی که در این باره نقل شده، مانع این است که بتوان سیر خاصی را برای ذکر این روایات در نظر گرفت. با این حال در منابع روایی تعبیرهای متفاوتی از دعا به میان آمده که به نوبه خود نشان‌دهنده اهمیت و جایگاه ویژه آن در اصول و اعتقادات دینی ماست.

آن گونه که در احادیث فراوانی که در این زمینه از پیامبر(ص) و ائمه(ع) نقل شده، دعا فراتر از یک عمل دینی مورد توجه و اهمیت قرار گرفته است. همان گونه که پیشتر اشاره شد، دعا مغز عبادت معرفی شده است و پیامبر(ص) آن را با فضیلت‌ترین عبادات معرفی می‌کند: *أَفْضَلُ الْعِبَادَةِ الدُّعَاءُ وَالدُّعَاءُ مُخَّ الْعِبَادَةِ* (دیلمی، ۱۳۷۶: ۴۰۰) و گاهی نیز از این ابزار عبادی به عنوان وسیله پیشگیری کننده نام برده می‌شود؛ چنانکه علی(ع) می‌فرماید: *الدُّعَاءُ مَفَاتِيحُ النُّجَاحِ وَ مَقَالِيدُ الْفَلَاحِ*: دعا، کلیدهای نجات و کامیابی و گنجینه‌های رستگاری است. در جایی دیگر نیز امام صادق(ع) از پیامبر اکرم(ص) روایت می‌کنند که فرمودند: *الدُّعَاءُ سِلَاحُ الْمُؤْمِنِ وَ عَمُودُ الدِّينِ وَ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ*: دعا، سلاح مؤمن و ستون دین و نور آسمانها و زمین است (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۲: ۴۶۸). در بعضی از روایات اسلامی وارد شده است که دعا وسیله تقرب یکسویه نیست؛ بلکه وسیله‌ای است که خداوند برای اینکه صدای بنده اش را بشنود به جهانیان عرضه کرده است (دیلمی، ۱۴۱۲: ۴۰۰). علاوه بر این، دعا سلاحی عبادی نیز معرفی شده است که باعث نجات از دشمن و افزایش روزی انسان می‌شود (شیخ صدوق، ۱۴۰۶: ۵۷).

آداب و شرایط دعا

در دین اسلام با توجه به اهمیت دعا، آداب و شرایطی نیز برای اینکه دعا بتواند فایده و اثربخشی خود را کامل نشان دهد، سفارش شده است. اهمیت بحث در این باب به این دلیل است که این مسئله را از دیدگاه آموزشی مورد توجه قرار دهیم به گونه ای که می توان دریافت برای دعا نیز صرف نظر از نوع آن، شرایط و آدابی باید مراعات شود تا به حصول واقعی بینجامد. در این شرایط و آداب، می توان نمونه های برجسته ای از نظم، برنامه ریزی، آینده نگری، تکرار و ممارست، تفاوت های فردی و روحی، زمانبندی و ... مشاهده کرد که در نظام آموزشی نیز از آنها یاد می شود. بررسی آداب و شرایط دعا بیشتر از این دیدگاه ارائه می گردد تا به بعد تربیتی آن اشاره شود.

در روایات مختلفی که در منابع روایی آمده، آداب دعا و شرایط دعا از همدیگر جدا شده است. علاوه بر این، شرایط دعا خود به سه قسمت شرایط قبل از دعا، همراه با دعا و پس از دعا تقسیم شده است. همه اینها بیانگر نظم و برنامه ریزی صحیح به منظور رسیدن به نتیجه نهایی موفقیت آمیز است؛ به عبارت دیگر، دعا صرفاً دست به سوی معبود دراز کردن و طلب چیزی کردن نیست؛ بلکه برای خود همانند یک برنامه ریزی درسی و آموزشی، شرایطی دارد که در صورت عدم رعایت آنها، به نتیجه مناسب و دلخواهی نمی رسد.

آداب دعا

ممکن است در نگاه نخست، میان مسائلی که ذیل عنوان آداب دعا مطرح می شود با شرایط دعا تفاوت چندانی مشاهده نشود؛ اما چنین نیست. آداب دعا از شرایط آن متفاوت است. برای آشنایی بیشتر در ذیل به نمونه ای از آداب دعا اشاره می شود:

۱- تکرار و مداومت بر دعا: از جمله مسائلی که در آداب دعا مطرح است، تکرار در دعا و مداومت بر آن است؛ یعنی چنان نباشد که انسان تنها در زمان گرفتاری به یاد خداوند افتد و از او طلب یاری کند (زمر/۸).^(۱) در همین رابطه روایتی است از امام صادق (ع) که پیامبر (ص) فرمودند: رَحِمَ اللَّهُ عَبْدًا طَلَبَ مِنَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ فَالْحَقَّ فِي الدُّعَاءِ اسْتَجِيبَ لَهُ أَوْ لَمْ يُسْتَجَبْ لَهُ؛ خدا بنده ای را رحمت کند که حاجتی از خدا عزوجل بخواهد و درباره آن پافشاری کند؛ چه اجابت شود و چه اجابت نشود (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۲: ۴۷۵).

۲- رعایت برخی ظواهر در دعا: برای دعا، رعایت برخی ظواهر و آداب در اسلام اکیداً توصیه شده است. از این روست روایاتی که در باب رغبت، رهبت، تضرع و ابتهاج^(۲) از ائمه معصوم (ع) نقل شده است. در این خصوص زراره از امام صادق (ع) نقل می کند که از او پرسیدیم که چگونه باید به درگاه خداوند تبارک و تعالی درخواست کرد، فرمود: تُبْسِطُ كَفْيَكَ قُلْنَا كَيْفَ الْإِسْتِعَاذَةَ قَالَ تُفْضِي بِكَفْيِكَ وَالتَّبَتُّلُ الْأَيْمَاءُ بِالْأَيْصِيعِ وَالتَّضَرُّعُ تَحْرِيكُ الْأَيْصِيعِ وَ الْإِبْتِهَالُ أَنْ تَمُدَّ يَدَيْكَ جَمِيعًا: هر دو دست خود را می گشایی، گفتم پناه جویی چگونه است؟ فرمود هر دو دست را در برابر قبله می گیری (چنانکه آنها را به دیوار می گذاری) و بتبتل اشاره با انگشت است، و تضرع جنبانیدن انگشت، و ابتهاج این است که هر دو دست را با هم به سوی بالا بکشی (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۲: ۴۸۱).

۳- ایجاد تغییر و تحول در خود پس از دعا: پس از اینکه انسان به درگاه خدا روی آورد و از او نیازی را خواست، وظیفه دارد آداب و اخلاق اسلامی را رعایت کند و از گناهان پرهیزد؛ چه بسا گناهایی که پس از دعا توسط شخص انجام می شود و مانع نفوذ دعا می گردد. در این ارتباط این دعای مشهور از ائمه نقل شده است که: أَعُوذُ

بِكَ مِنَ الذُّنُوبِ الَّتِي تَرَدُّ الدُّعَا: از گناهایی که دعا را بر می گرداند به تو پناه می‌برم (حلی، ۱۴۰۷: ۲۱۱).

نموده‌های تربیتی: در هر یک از موارد سه گانه یاد شده می‌توان بخوبی، نکته‌های تربیتی مهمی را مشاهده کرد. در مورد مسئله اول باید اشاره کرد که تکرار و تمرین از دیرباز در سیستم آموزشی بر آن تأکید می‌شده و امروزه نیز اهمیت خود را از دست نداده است؛ چنانکه ارسطو در ایجاد عادات نیک در افراد، تکرار و تمرین را روش مؤثری می‌دانست (کاردان، ۱۳۸۷: ۳۶). در مورد مسئله دوم نیز باید توجه داشت که رعایت برخی مقررات و ظواهر در مدارس و نظام تربیتی اجتناب ناپذیر است. گرچه ممکن است این مسائل به ظاهر در یادگیری و به دست آمدن نتایج تربیتی بهتر دانش آموزان تأثیری نداشته باشد، رعایت آن به عنوان مقررات، معمول است. در مورد رعایت این ظواهر نیز می‌توان به مقرراتی اشاره کرد که جان لاک در عصر خود برای کودکان پیشنهاد می‌کند که باید آنان را عادت داد که زمستان و تابستان یک جور لباس بپوشند و با آب سرد حمام کنند؛ شنا یاد بگیرند و در هوای آزاد بازی کنند (شاتو، ۱۳۶۹: ۱۴۳). در مورد مسئله سوم باید توجه کرد که تعلیم و تربیتی موفق است که بتواند باعث تغییر و تحول در فرد شود؛ چنانکه جان دیویی معتقد است که فرایند تربیتی، فرایند دوباره سازماندهی، بازسازی و تغییر شکل است (اولیچ، ۱۳۷۵: ۲۰۵). اگر جریان تربیت باعث تغییر شکل و تحول در فرد نشود عملاً بی نتیجه است. بنابراین با توجه به مواردی که در مقایسه با آداب دعا اشاره شد و گزینه‌های مشابه تربیتی آن، می‌توان به تشابه عمیقی آگاه شد که بین مسائل مطرح شده در آداب دعا و مسائل تربیتی و آموزشی هست.

شرایط دعا

چنانکه اشاره شد، علاوه بر آداب دعا، رعایت برخی شرایط نیز الزامی است؛ در این زمینه روایتی از امام صادق(ع) آمده است که می فرمایند: لم تأت بشرائط الدعاء، فلا تنتظر الاجابه، فانه يعلم السر و اخفی: اگر تو شرایط دعا را به جا نیاوری، پس انتظار اجابت دعا را نداشته باش؛ چرا که خداوند عالم پنهان و آشکار است (و می داند که تو شرایط دعا را به جا نیاورده ای) (شهیدثانی، ۱۳۷۷: ۱۴۷). این شرایط عموماً به سه دسته تقسیم شده است که جداگانه مورد بررسی قرار می گیرد و به نمونه های تربیتی مشابه آنها نیز اشاره می شود.

الف) شرایط قبل از دعا

۱- خداشناسی: در حدیثی آمده است که شخصی به حضور امام صادق(ع) رسید و پرسید چرا ما دعا می کنیم ولی مستجاب نمی شود، حضرت فرمودند: اِنَّكُمْ تَدْعُونَ مَنْ لَا تَهَابُونَهُ وَ تَعْصُونَهُ وَ كَيْفَ يَسْتَجِيبُ لَكُمْ: چون شما کسی را می خوانید که از او پروا ندارید و از فرمایش سر می پیچید! با این وصف چگونه دعای شما را بپذیرد؟ (دیلمی، ۱۴۱۲ق، ج ۱: ۱۵۲).

۲- شناخت دعا: در روایتی از امام صادق(ع) نقل شده است که فرمودند: احفظ آداب الدعاء و انظر مَنْ تَدْعُو وَ كَيْفَ تَدْعُو وَ لِمَاذَا تَدْعُو: آداب و شرایط دعا را حفظ کن و متوجه باش که، چه کسی را و چگونه می خوانی و برای چه می خوانی (شهید ثانی، ۱۳۷۷: ۱۴۳).

۳- نیت خالص: امام علی(ع) می فرمایند: اگر مردمی که نعمتها از آنها گرفته شده و بدبختیها آنها را در خود فرو گرفته است، با خلوص نیت و از ته دل، خدا را بخوانند و دل به حق بدهند، هر نعمتی که از آنها سلب گشته است، باز می گردد (دیلمی، ۱۴۱۲ق: ۴۰۲).

۴- بیان بسم الله: در روایتی از رسول خدا نقل شده است که لا یَرُدُّ الدُّعَا أَوْلَهُ بِسْمِ اللّهِ: دعایی که با بسم الله آغاز شود رد نمی شود (مجلسی، ۱۳۶۴، ج ۹۳: ۳۹۳).

۵- تقدم دیگران در دعا: در روایتی از امام صادق (ص) آمده است که: مَنْ قَدَّمَ أَرْبَعِينَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ ثُمَّ دَعَا اسْتَجِيبَ لَهُ: هر که چهل تن از برادران دینی خود را در دعا بر خود مقدم بدارد برای آنان و خودش، دعا مستجاب می شود (حلی، ۱۴۰۷ق: ۱۸۲).

نموده‌های تربیتی: در هر یک از موارد پنجگانه یاد شده نیز می توان بخوبی نکته‌های تربیتی مهمی را مشاهده کرد. در مورد مسئله اول باید اشاره کرد که خداشناسی و ارتباط آن با نظام تعلیم و تربیت از دیرباز مورد توجه مربیان آموزشی بوده است به گونه ای که رالف والدو امرسون مربی مشهور امریکایی در قرن نوزدهم معتقد بود که بسیاری از ناامیدها یا مشکلات تربیتی را می توان با تعلیم و تربیتی که از روح یا معنویت برخوردار باشد از میان برد (اولیچ، ۱۳۷۵: ۱۹۱). در مورد مسئله دوم آنچه بیشتر به ذهن متبادر می شود خودشناسی است. این مسئله در فرایند تعلیم و تربیت اهمیت فوق العاده ای دارد به گونه ای که سقراط، مربی بزرگ یونان باستان بیشترین توجه خود را به شناخت درست هر چیز و مهمتر از آن خودشناسی اختصاص می دهد (کاردان، ۱۳۸۷: ۱۷). علاوه بر این می تواند با مبانی تعلیم و تربیت نیز همخوانی داشته باشد. دکتر شکوهی معتقد است که مبانی تعلیم و تربیت از موقع آدمی و امکانات و محدودیت‌هایش و نیز از ضرورت‌هایی بحث می کند که حیاتش همواره تحت تأثیر آنهاست (شکوهی، ۱۳۸۱: ۶۱). در مورد مسئله سوم باید اشاره کرد که نیت خالص و به عبارتی همان هدفمندی در کار است. ما باید هدف خود را از کاری که در پیش گرفته ایم، مشخص سازیم. اگر هدف مشخص باشد در راه رسیدن به این خواسته تلاش می کنیم؛ در غیر این صورت تلاشی صورت نمی گیرد. بحث اهداف آموزش و پرورش در فرایند تعلیم و تربیت از دیر باز مطرح بوده است. هر

یک از مکاتب تربیتی مطابق مبانی خود اهدافی را ارائه کرده اند که در این مختصر مجال بیان آنها نیست. در مورد مسئله چهارم باید توجه کرد که از نظر دین اسلام بیان بسم الله به عنوان گام اولیه در هر کاری لازم است؛ یعنی گامی که اگر برداشته نشود، حرکت ما بی ثمر خواهد ماند و به عبارتی دیگر به عنوان یک راهنما می تواند ما را در رسیدن به خواسته هایمان یاری کند. این مسئله می تواند ذهن ما را به رعایت اصول تعلیم و تربیت در نظام آموزشی معطوف سازد؛ چنانکه دکتر شریعتمداری در تعریف اصول می گوید: اصول یعنی مفاهیم، نظریه ها و قواعد نسبتاً کلی که در بیشتر موارد صادق است و باید راهنمای مرییان، معلمان، مدیران و... در کلیه اعمال تربیتی باشد (شریعتمداری، ۱۳۸۰: ۱۱). سرانجام مسئله پنجم یعنی تقدم دیگران در دعا بیشتر نشاندهنده این است که دعا صرفاً امری انفرادی و به خود شخص متکی نیست، بلکه امری اجتماعی تلقی می شود؛ چنانکه در این زمینه می توان به این دیدگاه دیوبندی اشاره کرد که معتقد بود تعلیم و تربیت فرایندی اجتماعی است و نمی توان آن را از کل ماهیت و وظایف جامعه جدا کرد (اولیچ، ۱۳۷۵: ۲۰۳).

ب) شرایط همراه با دعا

۱- فروتنی و خضوع در برابر پروردگار: در حدیثی قدسی آمده است که خدا به حضرت عیسی (ع) فرمود: یا عیسی ادعنی دعاء الغریق الحزین الذی لیس له مغیث: ای عیسی، همچون انسان غریق و محزونی که هیچ نجات دهنده ای ندارد مرا بخوان (محدث عاملی، ۱۳۸۰: ۲۰۴). این مسئله به قدری در دعا حائز اهمیت است که گریه و زاری به درگاه خدا به عنوان وسیله خضوع و فروتنی مطرح شده است. در روایتی از عَبَسَه عابد از امام صادق (ع) آمده است که فرمودند: اِنْ لَمْ تَكُنْ بِكَ بُكَاءٌ فَتَبَاكَ: اگر گریه نداری خود را به گریه وادار و مانند کسی که می گرید بنما (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۲: ۴۸۳).

۲- وقت دعا: دعا در برخی اوقات به اجابت نزدیکتر است؛ در این ارتباط روایتی است از زید شحام که امام صادق(ع) فرمودند: اَطْلَبُوا الدَّعَا فِي اَرْبَعِ سَاعَاتٍ عِنْدَ هُبُوبِ الرِّیَاحِ وَ زَوَالِ الْاَقْيَاءِ وَ نُزُولِ الْقَطْرِ وَ اَوَّلِ قَطْرِهِ مِنْ دَمِ الْقَتِيلِ الْمُؤْمِنِ فَاِنَّ اَبْوَابَ السَّمَاءِ تُفْتَحُ عِنْدَ هَذِهِ الْاَشْيَاءِ: دعا را در چهار زمان بجوید و بدان پیوید: نزد وزیدن بادهای، نزد زوال سایه ها(هنگام ظهر)، نزد فرود آمدن باران، هنگام ریختن اولین قطره خون مؤمن در راه خدا؛ زیرا در این چیزهاست که درهای آسمان گشوده می شود (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۲: ۴۷۷).

۳- طولانی کردن دعا: تا مقدور است انسان باید دعا را طول دهد مگر در موردی که به نماز واجبش زیانی برسد؛ زیرا هر کس بسیار دعا کند و ذکر و شکر الهی را بگوید، خداوند بهترین عنایت را به او خواهد کرد (دیلمی، ۱۳۷۶، ج ۱: ۴۰۵)؛ در این ارتباط روایتی است که: وَلَا تَمَلَّ مِنَ الدُّعَا فَإِنِّي لَا أَمَلُّ مِنَ الْإِجَابَةِ: از دعا کردن ملول مشو؛ چون من از اجابت کردن ناراحت نمی شوم (حلی، ۱۴۰۷ ق: ۱۵۴).

نموده‌های تربیتی: در هر یک از این موارد سه گانه می توان بخوبی نکته های تربیتی مهمی را مشاهده کرد. در مورد مسئله اول باید اشاره کرد که در فرایند تعلیم و تربیت، رعایت احترام متقابل بین مربی و متربی و پرهیز از تکبر و خودخواهی مورد توجه پرورش کاران تربیتی بسیاری بوده است که به عنوان نمونه می توان از پائولو فریره نام برد که با تغییر نگرش سنتی آموزش، روندی تربیتی مبتنی بر حس احترام متقابل به همراه عشق و محبت و فروتنی را فراهم آورده است (فریره، ۱۹۷۱: ۶۲). در مورد مسئله دوم نیز باید توجه کرد که بحث زمانبندی و برنامه ریزی آموزشی از دیرباز مورد توجه بوده است و در باب اهمیت آن باید اشاره کرد که امروزه برنامه ریزی درسی و آموزشی به عنوان رشته ای مهم در دانشگاه ها تدریس می شود. علاوه بر آن از دیرباز زمان شروع یادگیری در کودکان مورد بحث و جدل مریبان

تربیتی مختلف بوده است به گونه‌ای که مثلاً افلاطون معتقد بود که باید کودکان را از سه سالگی از خانواده‌ها جدا کرد و برای تربیت به دولت سپرد (کاردان، ۱۳۸۷: ۲۶). ولی ارسطو برخلاف افلاطون معتقد است که تربیت کودک تا هفت سالگی بر عهده خانواده است (کاردان، ۱۳۸۷: ۳۵). مهم این مسئله است که برنامه ریزی و زمانبندی در نظام آموزشی اهمیت ویژه‌ای دارد. سرانجام در مورد مسئله سوم باید اشاره کرد که طولانی کردن دعا، می‌تواند تشابه زیادی داشته باشد با ادامه تحصیل افراد از دوره ابتدایی تا دوره عالی و یا تکرار برخی دروس مثل ریاضیات و تاریخ در مقاطع مختلف تحصیلی به صورتی که در هر مقطع بر پیچیدگی آن افزوده، و به نوعی این طولانی بودن مدت یادگیری به نهادینه سازی آموخته‌های فراگیران منجر می‌شود.

ج) شرایط بعد از دعا

۱- مداومت و فراموش نکردن یاد خدا: نباید پس از اینکه به خواست خود رسیدیم، خدا را فراموش کنیم و دست از نیایش و دعا برداریم؛ چنانکه خدای تعالی در این باره می‌فرماید: وَإِذَا مَسَّ الْإِنْسَانَ الضُّرُّ دَعَانَا لِجَنبِهِ أَوْ قَاعِدًا أَوْ قَائِمًا فَلَمَّا كَشَفْنَا عَنْهُ ضُرَّهُ مَرَّ كَأَنْ لَمْ يَدْعُنَا إِلَى ضُرِّ مَسَّهُ كَذَلِكَ زُيِّنَ لِلْمُسْرِفِينَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (یونس/۱۲)^(۳). در این ارتباط، علی بن اسباط روایتی را از امام رضا(ع) و ایشان نیز از امیرالمؤمنین علی(ع) نقل می‌کند که فرمودند: طُوبَى لِمَنْ أَخْلَصَ لِلَّهِ الْعِبَادَةَ وَالِدَّعَاءَ وَ لَمْ يَشْغَلْ قَلْبَهُ بِمَا تَرَى عَيْنَاهُ وَ لَمْ يَنْسَ ذِكْرَ اللَّهِ...: خوشا به حال کسی که از روی خلوص عبادت، و دعا کند و دلش را به آنچه می‌بیند مشغول نکند و خدا را فراموش نسازد (مجلسی، ۱۳۶۴، ج ۶۷: ۲۲۹).

۲- صبر: محمد بن بهلول عبیدی روایتی را از امام صادق(ع) نقل می‌کند که فرمودند: إِنَّمَا الْمُؤْمِنُ بِمَنْزِلِهِ كَقَهِّ الْمِيزَانِ كُلَّمَا زِيدَ فِي إِيْمَانِهِ زِيدَ فِي بَلَاءِهِ: مؤمن همانند کفه ترازو است؛ هرچه ایمانش زیاد گردد، گرفتاریهایش هم زیاد می‌شود

(مجلسی، ۱۳۶۴، ج ۶۴: ۲۱۰). بر همین اساس خداوند می فرماید: **وَإِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ** (آل عمران/۱۸۶) اگر صبر و تقوی داشته باشید. عزم و تصمیم شما در کارها استوارتر خواهد شد.

نمودهای تربیتی: در هر یک از این موارد دوگانه، می توان بخوبی نکته های تربیتی مهمی را مشاهده کرد. در مورد مسئله اول باید اشاره کرد که پیوستگی در تعلیم و تربیت، حیاتی است به طوری که در صورت عدم مداومت بر یادگیری و بازخوانی آنچه تا به حال آموخته شده است، یادآوری آموخته ها دشوار، و در نهایت غیر ممکن می شود. در مورد مسئله دوم هم باید توجه داشت که برای شکل گیری فضیلت و منش در فرد به صبر و گذشت زمان نیاز است. چنین نیست که توقع داشته باشیم کودک بتواند از همان وهله نخست همه چیز را بیاموزد. در این مورد می توان به یکی از اصول تربیتی جان آموس کمنیوس اشاره کرد که می گوید: طبیعت جهش نمی کند، بلکه گام به گام پیش می رود (کاردان، ۱۳۸۷: ۱۱۷).

مرکز تحقیقات و پژوهش علوم اسلامی

نقش تربیتی دعا

دعا به همان اندازه که در رسیدن انسان به خواسته های معقولانه اش ابزاری مناسب به شمار می آید در تربیت انسان نیز نقش بسیاری ایفا می کند؛ زیرا ارتباط انسان با خدا به خودی خود، او را از توجه به مسائلی که او را نومید می سازد باز می دارد. زیرا انسان به دنیایی متمایز از این دنیای فانی متوسل می شود. روح و پیکر عبادت در اسلام با مسائل تربیتی آمیخته است. نماز ضمن اینکه مرکب تقرب پروردگار است، مکتب تربیت هم هست (مطهری، ۱۳۷۳: ۹۳). به همین دلیل شهید مطهری معتقد است در اسلام، عبادات، گذشته از اصالتی که دارند، جزء برنامه های تربیتی آن نیز هستند (مطهری، ۱۳۷۳: ۹۷) اگر به آثار دعا توجه شود، می توان به

نقش پر رنگ دعا در تعلیم و تربیت دست یافت. دعا سرچشمه محاسن بسیاری است که چون از دل دین برمی خیزد، جنبه الهی و معنوی دارد و روح و جان انسان را در برابر گرفتاریهای ذهن و جسم مصون می سازد. نکته اساسی در این است که دانش آموزان خود را با فلسفه حقیقی دعا آشنا، و برای آنان روشن کنیم که برای رفع گرفتاریهای متعدد زندگی، تنها بر تواناییهای محدود خود تکیه نکنیم؛ به آنان بیاموزیم که دست خدا برای ما انسانها، همیشه دراز است و ما باید دست خود را در دست او بگذاریم و برای رسیدن به اهداف خود از خودرایی و تک روی پرهیزیم؛ زیرا خداوند، بیش از خود ما به خیر یا شر هدفی که در پیش داریم آگاهی دارد. پس چه خوب است که برای رسیدن به آرزوهای خود با خدای خود خلوت کنیم و او را در چگونگی این راه به مشاوره بخوانیم. مسلم است که نقش تربیتی دعا زمانی آشکار می شود که دانش آموزان اندیشه های معنوی داشته باشند و خود را در عرصه دین بیگانه و تنها نبینند. زندگی معنوی است که از دعا، ابزاری برای تربیت روح و جسم می سازد. تا زمانی که در دنیای اندیشه های کودکانمان، جز زندگی مادی و خوشیهای زودگذر چیزی نگنجیده باشد، نه تنها دعا، بلکه خود وجود خداوند هم نمی تواند عرصه تربیت مفید واقع شود. نهادینه شدن فرهنگ دعا و نیایش بین دانش آموزان، می باید به عنوان یکی از اهداف اساسی تربیت اسلامی مورد توجه خاص قرار گیرد. با نهادینه شدن فرهنگ نیایش، عملاً گام بزرگی برای ترویج فرهنگ معنویت در اندیشه و ذهن نسل جوان برداشته می شود.

آثار تربیتی دعا

۱- تقویت حس نوعدوستی و همکاری: دعا ابزار تربیتی و عبادی شخصی محض نیست بلکه در وهله نخست توجه به دیگران و سپس توجه به خود است. در روایتی از هشام

بن سالم آمده است که امام صادق (ع) فرمودند: مَنْ قَدَّمَ فِي دُعَائِهِ أَرْبَعِينَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ ثُمَّ دَعَا لِنَفْسِهِ اسْتَجِيبَ لَهُ: هر کسی در دعای خود چهل تن از مؤمنان را بر خود مقدم دارد، دعای خودش مستجاب می شود (شیخ صدوق، ۱۴۰۶ ق: ۴۵۶)؛ در همین ارتباط روایتی است از پیامبر (ص) که فرمودند: إِذَا دَعَا أَحَدُكُمْ فَلْيَعِمَّ فَإِنَّهُ أَوْجِبُ لِلدُّعَاءِ: هر گاه یکی از شماها دعا کند، برای همه دعا کند زیرا که آن مستجابتر است (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۲: ۴۸۷). در این رابطه شایسته است به این بخش از سخن امام سجاد (ع) اشاره شود که در دعای خود می فرمودند: «وَأَوْجِبُ لَهُمْ مَا أَوْجِبُ لِحِمَامَتِي وَأَرْعَى لَهُمْ مَا أَرْعَى لِخَاصَّتِي» (صحیفه سجادیه: دعای ۲۶): «آنچه برای خویشان خود واجب می دانم برای آنان نیز واجب بدانم و آنچه را برای خواص خود رعایت می کنم برای آنان نیز رعایت کنم».

۲- افزایش قدرت اعتماد به نفس: فردی که در زندگی، علاوه بر آگاهی به تواناییهای خود برای برطرف کردن مشکلاتش از نیروی معنوی بزرگتری نیز بهره می گیرد، باعث می شود که هیچ گاه دچار اندوه عدم موفقیت در رفع مشکلاتش نشود. این مسئله خود باعث افزایش ضریب اعتماد به نفس او خواهد شد. در واقع او خود را در ارتباط روحی صمیمانه با آفریدگاری می بیند که از رگ گردن به او نزدیکتر است: «وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ» (ق/۱۶). در این زمینه روایتی است از پیامبر (ص) که فرمودند: لَأَ يَرُدُّ الْقَضَاءَ إِلَّا الدُّعَاءُ: قضای الهی را چیزی جز دعا بر نمی گرداند (طبرسی، ۱۳۷۰: ۲۶۸). از این روست که در دعای امام سجاد (ع) می خوانیم: «اللَّهُمَّ أَنْتَ عَدَّتِي إِنْ حَزِنْتُ وَأَنْتَ مُتَجَعِّي إِنْ حُرِمْتُ وَبِكَ اسْتِغَاثَتِي إِنْ كَرِهْتُ» (صحیفه سجادیه: دعای ۲۰): «الهی چون اندوهناک شوم تو دلخوشی منی و چون محروم گردم تو محل امید منی و چون غم و غصه و مصیبت بر من هجوم آرد پناهم به توست».

۳- آرامش روحی انسان: دعا این قدرت را دارد که انسان، خود را در برابر خیل مشکلاتش تنها نیابد. بیشترین آسیب روحی انسانها از درماندگی از حل مشکلاتشان ناشی می شود. زمانی که احساس کنیم برای رفع موانع جسمی و روحیمان به قدرتی مطلق پناه آورده ایم خود به خود به آرامش می رسیم. حال اگر برای ما تجربه استجاب دعا نیز رخ دهد، این آرامش مضاعف می شود. علاوه بر این، در برخی از پژوهشها نشان داده شده است که افرادی که خداوند را مهربان، بخشنده و پاسخگو دریافته اند، سلامت شخصی بهتری را گزارش کرده اند (پارگامنت، ۱۳۸۷: ۱۷۷). در این زمینه روایتی است از امام صادق (ع) که فرمودند: **إِنَّ الدُّعَاءَ فِي الرَّخَاءِ لَيَنْجِزُ الْخَوَائِجَ فِي الْبَلَاءِ**: دعا کردن در وقت راحت، سبب برآمدن نیاز به وقت گرفتاری است (طبرسی، ۱۳۷۰: ۲۶۹).

۴- تقویت روحیه مداومت و تکرار: یکی از فواید تربیتی دعا، تقویت روحیه مداومت در کارها است. در حدیثی از رسول اکرم (ص) نقل شده است که فرمودند: **إِذَا أَدِنَ اللَّهُ لِعَبْدٍ فِي الدُّعَاءِ فَتَحَ بَابَ الْإِجَابَةِ بِالرَّحْمَةِ وَإِنَّهُ لَنْ يَهْلِكَ مَعَ الدُّعَاءِ هَالِكٌ وَإِنَّ اللَّهَ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى يَعْضَبُ إِذَا تُرِكَ سَوْأَلُهُ**: آن گاه که خداوند بنده ای را در دعا موفق می کند، باب اجابت را به رحمت خویش به رویش می گشاید و هرگز بنده دعاکننده را هلاک نمی کند و خداوند در صورت ترک دعا به بنده خشم می گیرد (دیلمی، ۱۳۷۶: ۴۰۰).

۵- مثبت اندیشی و دوری از بدبینی: امید به اینکه به اراده خداوند و البته به کوشش خود می توان بر مشکلات فائق آمد، باعث می شود، خوش بینانه تر با مسائل زندگی برخورد شود؛ زیرا، عدم نتیجه گیری مناسب از رفتارها در برابر رفع مشکلات زندگی شخصی، قاعدتا باعث نومیدی و بدبینی به زندگی می شود در حالی که فرد معتقد به دعا خود را در پناه خداوند می بیند و نمی تواند از یکسو نومید و بدبین باشد

و از سویی به اجابت خواسته اش توسط خداوند هم امیدوار باشد! ابن فهد از امام باقر(ع) روایت نقل می کند که فرمودند: **إِنَّ اللَّهَ يُنَادِي كُلَّ لَيْلَةٍ مِنْ أَوَّلِ اللَّيْلِ إِلَى آخِرِهِ أَلَا عَبْدٌ مُؤْمِنٌ يَدْعُونِي لِدِينِهِ وَ دُنْيَاهُ قَبْلَ طُلُوعِ الْفَجْرِ فَأُجِيبُهُ**: خداوند هر شب از اول شب تا آخر آن ندا می دهد که آیا بنده ای نیست که قبل از دمیدن خورشید در مورد دین و دنیا از من حاجتی بخواهد تا من آن را اجابت کنم (محدث عاملی، ۱۳۸۰: ۶۴۳).

۶- هدفمندی، برنامه ریزی و انضباط: پیشتر اصول و آدابی از دعا و نیایش از دیدگاه دین اسلام ارائه شد که به ما در اجابت بهتر دعا یاری می کند. این مسئله خود نشاندهنده نظم و اصولی است که می باید رعایت شود تا به نتیجه دلخواه برسیم و ما را به این نتیجه می رساند که در زندگی خود هدفمند باشیم و مشکلاتمان را با برنامه ریزی و نظم، حل و فصل کنیم. یکی از موانع اجابت دعا عدم رعایت شرایط دعاست. در حدیثی قدسی چنین آمده است که امام سجاد(ع) فرمودند: موسی به مردی برخورد که دستش را به دعا برداشته است. موسی به دنبال کارش رفت. هفت روز بعد وقتی به آنجا بازگشت، دید همان شخص باز هم دستش به آسمان بلند است. عرض کرد: خداوندا، آیا این بنده تو نیست که هفت روز است از تو حاجت می خواهد و تو هنوز اجابت نکرده ای؟ خداوند به موسی وحی کرد: ای موسی اگر این شخص آن قدر مرا بخواند که دستهایش ناتوان شود و بیفتد و یا از هم باز نشود و زبانش بریده گردد، من دعای او را اجابت نمی کنم مگر از همان دری بیاید که به وی امر کرده ام (محدث عاملی، ۱۳۸۰: ۱۴۲).

۷- پایداری و مقاومت در برابر سختیها: فلسفه دعا چنین است که همیشه حتی خواسته های معقول ما به اذن و مصلحت خدا برآورده نمی شود؛ چنانکه خود خداوند نیز اشاره دارد چه بسا چیزی برای ما خوشایند باشد و در آن اصولا شر و فتنه ای باشد که ما انسانهای زمینی از درک آن عاجزیم (بقره/۲۱۶). با این حال همان گونه که

پیامبر(ص) می فرمایند: دعا سلاح مؤمن است که با آن هم خود را از دشمن نجات می دهد و هم بر روزی خود می افزاید(شیخ صدوق، ۱۴۰۶ق: ۵۷). در روایتی از حماد آمده است که از امام صادق(ع) نقل می کند که فرمود: **إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى إِذَا أَحَبَّ عَبْدًا عَتَّهُ بِالْبَلَاءِ عَنَّا وَتَجَّهُ بِالْبَلَاءِ تَجًّا فَإِذَا دَعَاهُ قَالَ لَيْتَكَ عَبْدِي لَيْتَنِي عَجَّلْتُ لَكَ مَا سَأَلْتَ إِنِّي عَلَى ذَلِكَ لِقَادِرٌ وَلَيْتَنِي ادَّخَرْتُ لَكَ فَمَا ادَّخَرْتُ لَكَ خَيْرُ لَكَ:** خداوند تبارک و تعالی هر گاه بنده ای را دوست بدارد او را در گرفتاریها و مشکلات فرو می برد و ناراحتیها مانند باران بر او فرو می ریزند؛ هر گاه برای رفع پریشانی دعا می کند خداوند به او پاسخ می دهد و می فرماید: من توانایی دارم خواسته تو را اجابت کنم ولی اگر صبر کنی و به آنچه در آخرت برایت فراهم کرده‌ام بهتر است (مجلسی، ۱۳۶۴، ج ۶۴: ۲۰۸).

۸- عملگرایی: یکی از نقشهای برجسته فرهنگ نیایش، جهت دهی انسان به سوی عملگرایی است. دعا صرفاً گفتار نیست و گفتار(دعا) بدون عمل(پیروی از دین و عمل صالح) ممکن نیست. در روایتی از امام علی(ع) نقل شده است که فرمودند: **وَأَدْنَى حَدِّ الصِّدْقِ أَنْ لَا يُخَالَفَ اللِّسَانُ الْقَلْبَ وَلَا الْقَلْبُ اللِّسَانَ:** پایین ترین حدود راستگویی این است که زبان با دل یکسان باشد و با هم مخالفتی نداشته باشند.

۹- پذیرش مصلحت خداوند: انس با فرهنگ دعا و نیایش سبب می شود تا در وجود ما مصلحت خداوند پذیرفتنی شود؛ زیرا بخشش و کرم خدا از مرز حکمتش تجاوز نمی کند و از روی بخل، دریغ نمی دارد بلکه میزان مصلحت و اقتضای حکمت را عملی می سازد و لذا گاهی به مصلحت بنده نیست که به اندازه خواستش به او داده شود؛ و در این ارتباط خداوند می فرماید: **وَلَوْ اتَّبَعَ الْحَقُّ أَهْوَاءَهُمْ لَفَسَدَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ (مومنون/۷۱):** اگر حق به پیروی از هواهای مردم عمل کند، آسمان و زمین و هر که در آنهاست تباہ می شود. در این رابطه روایتی از امیرالمومنین علی(ع)

نقل شده که خداوند خطاب به بندگانش می‌فرماید: يَا عِبَادِي أَطِيعُونِي فِيمَا أَمَرْتُكُمْ وَ لَأَ تَعْلَمُونَنِي بِمَا يُصْلِحُكُمْ فَإِنِّي أَعْلَمُ بِهِ وَ أَنَا لَأَ أَبْخُلُ عَلَيْكُمْ بِمَصَالِحِكُمْ: ای بندگان من، مصلحتها را به من نیاموزید؛ زیرا من به مصالح شما از خود شما داناترم و در عطا‌ی چیزی که مصلحت شما در آن باشد، بخل نمی‌ورزم (دیلمی، ۱۴۱۲، ج ۱: ۴۱۰).

۱۰- دوری از گناه و معصیت: از شرایطی که باید برای اجابت دعا رعایت کرد دوری از گناه است و بدون این امر، استجاب دعا ممکن نیست. نوف بکالی روایتی را از علی (ع) نقل می‌کند که خداوند به عیسی (ع) وحی فرستاد که: فَإِنِّي لَأَسْمَعُ مَنْ دَاعَ دُعَاءَهُ وَ لَأَحَدٍ مِنْ عِبَادِي عِنْدَهُ مَظْلَمَةٌ وَ لَأَسْتَجِيبُ لَهُ دَعْوَةً وَ لِي قِبَلَهُ حَقٌّ لَمْ يَرُدَّهُ إِلَيَّ فَإِنِ اسْتَطَعْتَ: من دعای کسی را که به یکی از بندگانم ظلم کرده باشد نمی‌شنوم و کسی که حقی از من در گردن خود دارد دعای او را اجابت نمی‌کنم تا آن گاه که حق مرا برگرداند (مجلسی، ۱۳۶۴، ۶۷: ۳۱۶).

۱۱- پرهیز از فرهنگ حرامخواری: پیامبر (ص) در این زمینه می‌فرمایند: إِنَّ الْعَبْدَ لَيَرْفَعُ يَدَهُ إِلَى اللَّهِ وَ مَطْعَمُهُ حَرَامٌ فَكَيْفَ يُسْتَجَابُ لَهُ وَ هَذَا حَالُهُ: گاهی بنده خدا دستانش را برای گرفتن حاجت نزد خدا دراز می‌کند در حالی که غذا و لباسش از مال حرام تهیه شده است؛ پس با این وضع، چگونه دعایش به اجابت می‌رسد؟ (دیلمی، ۱۴۱۲، ج ۱: ۱۴۹).

نتیجه‌گیری

دعا در دسترس‌ترین وسیله برای تقرب به خدا و در عین حال رسیدن به خواسته‌های مشروع انسان نیازمند به حساب می‌آید. دعا در عین حال که وسیله دفع بلا یا و به دست آوردن خواسته‌های آدمی به شمار می‌آید، همان قدر نیز در پاکسازی وجود او از انواع معاصی مؤثر است. برای اینکه دعا کننده به خواسته‌های خود دست یابد، نیازمند طی مراحل طی است. او می‌باید شرایط و آداب را رعایت کند

تا اجابت خواسته او سرعت بخشیده شود. این آداب و شرایط چنان است که او را تا مرحله آخر که گشودن دستها به سوی خداوند و بیان طلبش باشد از هر گناهی مبرا و از هر کجی دور کرده است. بنابراین دعای حقیقی، که با آداب و شرایط آن انجام شود، عالیترین مرحله خودسازی و تهذیب نفس انسان مؤمن به شمار می آید. همان قدر که می توان از فواید روحی و ذهنی دعا برای دعاکننده سخن گفت به همان مقدار نیز باید از بهره های جسمی آن نیز سخن راند؛ چنانکه بسیاری از تحقیقات داخلی و خارجی، تأثیر مستقیم دعا را در درمان بیماریهای لاعلاج ثابت کرده است. از دیگر فواید دعا می توان به نقش تربیتی آن اشاره کرد. دعا وسیله خودسازی و تهذیب است و به همین دلیل ابزار مفیدی برای تربیت نسل جدید به حساب می آید. برای اینکه بتوان از دعا در تعلیم و تربیت نسلهای جدید بهره گرفت به بررسیهای بیشتری نیاز است لکن می توان با آموختن فلسفه حقیقی دعا به دانش آموزان، آنان را خودجوش برای تحقیق و توجه به دعا ترغیب کرد. نکته مهم این است که بتوان حقیقت دعا را آن گونه که در شأن دعاست را برای آنان تبیین کرد و به شبهات آنان در این باره با دلیل و منطق پاسخ داد. نهادینه شدن فرهنگ دعا و نیایش در بین دانش آموزان، می باید به عنوان یکی از اهداف اساسی تربیت اسلامی مورد توجه خاص قرار گیرد. با نهادینه شدن فرهنگ نیایش، عملاً گام بزرگی برای ترویج فرهنگ معنویت در اندیشه و ذهن نسل جوان برداشته می شود؛ گرچه این مهم برای اینکه عملی شود به بررسی، توجه و تحقیق بیشتر متخصصان امر نیاز دارد. کوتاه سخن اینکه، هدف نهایی ترویج فرهنگ نیایش و دعا، نباید اندیشه رسیدن به خواسته های انسان تلقی شود؛ بلکه همان گونه که فلسفه حقیقی دعا تقرب هرچه بیشتر آنان به خداوند است، هدف اساسی از ترویج فرهنگ نیایش هم می باید خداشناسی و خودسازی معنوی انسان باشد.

یادداشتها

- ۱- و اذا مس الانسان ضر دعا ربه منيبا اليه ثم اذا خوله نعمه منه نسي ما كان يدعوا اليه من قبل (زمر/۸): وقتی به انسان گرفتاری روی می کند در حال گریه از خدا درخواست می کند ولی وقتی که به او نعمت داده می شود، آن خواست و دعایش فراموش می شود.
- ۲- رغبت این است که درون دو مشت خود را به سوی آسمان بداری و رهبت این است که پشت دو مشت خود را به سوی آسمان بداری. تضرع و زاری، دعا کردن با اشاره به دو انگشت است و حرکت دادن آنها و ابتهال بالا بردن هر دو دست است و آنها را بکشی به بالا و این موقع اشک ریختن است و در این هنگام باید دعا کرد (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۲: ۴۷۹).
- ۳- وقتی به انسان مصیبتی رسید در حال افتاده و یا نشسته و یا ایستاده دعا می کند، وقتی گرفتاریش را برطرف کردیم طوری می شود که انگار ما را در گرفتاری پیش آمده نخوانده است و کارهای اسراف کننده ها بر ایشان زینت داده شده است.

منابع فارسی

قران کریم

- افلاطون (۱۳۶۴). دوره آثار افلاطون. ترجمه محمد حسن لطفی. تهران: انتشارات خوارزمی.
- اولیچ، رابرت (۱۳۷۵). مریبان بزرگ. ترجمه علی شریعتمداری. اصفهان: معاونت پژوهشی دانشگاه آزاد اسلامی واحد خوراسگان.
- برت، ویلیام (۱۳۸۶). تکنیک، وجود، آزادی. ترجمه سعید جهانگیری. آبادان: نشر پرسش.
- بوفورد، باب (۱۳۷۷). هاف تایم. ترجمه سوسن ملکی. تهران: انتشارات ققنوس.
- پارگامنت، کنیس؛ ماهونی، آنت (۱۳۸۷). معنویت، کشف و حفظ تقدس. ترجمه دکتر مهرداد کلانتری. نشریه علمی - تخصصی بهروان، دوره دوم، شماره پنجم، ص ۱۹۱-۱۶۹.
- تقدس، علیرضا (۱۳۷۲). دنیای ناشناخته نیایش. ج هشتم. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- حلی، ابن فهد (۱۴۰۷). عده الداعی و نجاح الساعی. قم: دارالکتب اسلامی.
- دیلمی، شیخ حسن (۱۴۱۲ق). ارشاد القلوب الی الصواب. قم: انتشارات شریف رضی.
- دیلمی، شیخ حسن (۱۳۷۶). ترجمه ارشاد القلوب. ترجمه علی سلگی نهاوندی، قم: انتشارات ناصر.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۳۶۱). المفردات فی غریب القران. ترجمه دکتر سید غلامرضا خسروی حسینی. تهران: انتشارات کتابفروشی مرتضوی.
- شاتو، ژان (۱۳۶۹). مریبان بزرگ. ترجمه غلامحسین شکوهی. تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- شریعتمداری، علی (۱۳۸۰). اصول و فلسفه تعلیم و تربیت. تهران: انتشارات امیر کبیر. ج بیستم.
- شکوهی، غلامحسین (۱۳۸۱). مبانی و اصول آموزش و پرورش. مشهد: انتشارات به نشر، چ چهاردهم.

- شهید ثانی (۱۳۷۷). مصباح الشریعه. تهران: انتشارات پیام حق.
- شوشتری، عباس (۱۳۷۴). فرهنگ کامل لغات قرآن. تهران: انتشارات گنجینه.
- شیخ صدوق (۱۴۰۶ ق). ثواب الاعمال و عقاب الاعمال. قم: انتشارات دارالرضی.
- طاهری، حبیب‌الله (۱۳۸۴). نقش دین در بهداشت روان. پژوهش‌های دینی، سال اول، شماره سوم، ص ۲۱-۵.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۸۴). ترجمه تفسیر المیزان. ترجمه: محمدباقر موسوی همدانی، ج ۲. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طبرسی، حسن (۱۳۷۰). مکارم الاخلاق. قم: انتشارات شریف رضی. چ چهارم.
- غفاری ساروی، حسین (۱۳۷۵). آیین بندگی و نیایش. قم: بنیاد معارف اسلامی.
- فیض الاسلام، علی تقی (۱۳۷۶). صحیفه سجاده. تهران: انتشارات فقیه. چ دوم.
- کاردان، علیمحمد (۱۳۸۷). سیر آراء تربیتی در غرب. تهران: انتشارات سمت. چ سوم.
- کلینی، ابوجعفر (۱۳۶۲). الکافی. تهران: انتشارات اسلامیه. چ دوم.
- گروه فرهنگ و ادب بنیاد پژوهش‌های اسلامی (۱۳۷۲). فرهنگنامه قرآنی. مشهد: انتشارات بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- مجلسی، محمدباقر (۱۳۶۴). بحار الانوار الجامعه الدرر اخبار الائمة الاطهار. تهران: انتشارات اسلامیه.
- محدث‌عاملی (۱۳۸۰). الجواهر السنیه. ترجمه زین العابدین کاظمی خلیلی. تهران: انتشارات دهقان. چ سوم.
- مطهری، مرتضی (۱۳۴۵). انسان و سرنوشت. تهران: انتشارات صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۳). گفتارهای معنوی. تهران: انتشارات صدرا.

منابع انگلیسی

- Chandler, Emily N. (2000). Clinical Nursing Research, Prayer and Health Outcomes in Church Lay Leaders, . Vol. 9, No. 2, 191-203 (2000).
- Freire, P. (1971) 'To the Coordinator of a Culture Circle', Convergence 4(1), 61-2.
- Frunza, Mihaela. (2007). Ethical Aspects Of Spiritual Medicin: Philosophical And Multidisciplinary Approaches In Religious Studies, The Case Of Intercessory Prayer Therapy, NO.17.101-115.
- Hughes, Christina E. 1997, Journal of Holistic Nursing: Prayer and Healing, Vol. 15, No. 3, 318-324 (1997).
- Mosley, G; Hill, J.(2000). The Power of Prayer around the World, TEMPLETON FOUNDATION P R E S S PHILADELPHIA & LONDON, Printed in Mexico.

مرکز تحقیقات کامپیوتر علوم اسلامی